

گونه‌شناسی آثار زموذگری نصب‌شده بر درهای ورودی ابنیه قاجاری کاشان

نوع مقاله:
علمی پژوهشی

10.22052/HIS1.2023.248696.1082

محمد جابر جاری پور قهرود*
فرزانه فرخ‌فر**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴

چکیده

زموذگری از جمله هنرهای صنایع برجسته در تاریخ فلزکاری ایران به شمار می‌آید که ساخت هر نوع الصاقات فلزی روی در و پنجره‌های سنتی و قدیمی را شامل می‌شود. یکی از مراکز زموذگری عصر قاجار، شهر کاشان بوده که آثار آن روی سطح درهای چوبی در بافت قدیم شهر با تنوعی از یراق‌آلات فلزی نمایان است. با توجه به کیفیت ممتاز آثار زموذگری عصر قاجار در شهر کاشان و فقدان مطالعات کافی در جهت شناسایی و مطالعه شاخصه‌های کیفی آن‌ها، این پژوهش قصد دارد تا به گونه‌شناسی آثار زموذگری نصب‌شده بر درهای ورودی ابنیه تاریخی کاشان در عصر قاجار بپردازد. بازگشت به گسترش صنعت گردشگری و ضرورت احیای بافت‌های تاریخی و مرمت بناهای گذشته که میراثی از فرهنگ خانه ایرانی است، ضروری است تا با شناسایی این آثار گامی هرچند کوچک در جهت حفظ و احیای هنرهای صنایع کمتر شناخته‌شده هم‌چون زموذگری برداشته شود. ماهیت پژوهش حاضر کاربردی، روش تحقیق آن توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات آن مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. آنچه در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته، شامل آثار زموذگری متعلق به درهای ابنیه قاجاری کاشان نظیر منازل مسکونی، تیمچه‌ها و سراها، مساجد و حمام‌ها است. نتایج کلی نشان می‌دهد که در دوره قاجار، از میان یراق‌آلاتی که روی درهای ابنیه کاشان نصب شده‌اند، کوبه و پولک زیر کوبه از لحاظ ساختار فلزی تنوع بیش‌تری نسبت به سایر یراق‌ها دارند. در این میان، ابنیه‌ای که دارای یراق فولادی هستند شامل بناهای مسکونی، کاروانسراها، سراها، تیمچه‌ها و حمام‌ها می‌باشند. اماکن دیگر با کاربرد مذهبی مانند مساجد، هم‌چنان که دارای میخ‌ها و گل‌میخ‌های فولادی هستند، کوبه و پولک زیر کوبه ساخته‌شده از فلز برنج یا برنز را نیز دارا هستند. بیش‌ترین تنوع از لحاظ فرمی مربوط به پولک زیر کوبه‌ها و پولک زیر گل‌میخ‌ها است اما در این بین، گوناگونی فرم کلی کوبه‌های مردانه و زنانه نیز مشهود است.

صنایع
هنرهای ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صنایع ایران

سال پنجم، شماره ۲، پیاپی ۹

پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۶۵

کلیدواژه‌ها:

هنر قاجار، ابنیه کاشان، زموذگری، در ورودی، گونه‌شناسی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد گروه هنر اسلامی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران / jaripour1375@gmail.com
** دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول) / farrokhfar@neyshabur.ac.ir

۱. مقدمه

هنرهای صناعی ایران، به‌خصوص هنر فلزکاری که مورد گفتگوی این تحقیق است، تجلی‌گاه سنت، آداب و رسوم قوم ایرانی است. گرچه در اسناد و گزارش‌های تاریخی ایران، به هنر فلزکاری، توجه زیادی نشده و چهره بسیاری از هنرمندان به‌خصوص فلزکاران را غبار فراموشی گرفته، اما شاهکارهای به‌جامانده، گواهی پرمعنی از اندیشمندی و سخت‌کوشی آنان در آفرینش هنرهای ارزنده ایرانی است. هنر زموذگری که به بخشی از تولیدات فلزکاران تعلق دارد، ساخت انواع یراق‌آلات درها و پنجره‌ها را تشکیل می‌دهد و پیشه‌ای است که در اغلب شهرهای هنرخیز ایران هم‌چون کاشان، برای در و پنجره‌های سنتی و قدیمی به‌کار می‌رفته است. در این پژوهش کوشش شده تا انواع کوبه‌ها و گل‌میخ‌های نصب‌شده روی درهای ورودی ابنیه تاریخی کاشان در عصر قاجار از لحاظ جنس فلز، ابعاد فیزیکی، نقش‌ها و تزئینات به‌کار رفته، مورد بررسی قرار گیرند. با در نظر گرفتن موارد فوق، ماهیت و هدف از این جستار، گونه‌شناسی و پی‌بردن به ویژگی‌های کاربردی و بصری کوبه‌ها و گل‌میخ‌های فلزی است که در ابنیه تاریخی شهر کاشان وجود دارند. پرسش تحقیق عبارت است از: تزئینات و یراق‌آلاتی که روی درهای ابنیه قاجاری کاشان قرار دارند، کدام شاخصه‌های کاربردی و بصری را بازگو می‌کنند؟ به نظر می‌رسد در دوره قاجار، به‌رغم انزوایی که در هنرهای صناعی کاشان پدیدار شد و موجب افول ابتکار و رونق اقتصادی در صنعت گردید، با این وجود ذوق هنری و صنعتی هم‌چنان در هنر فلزکاری وجود داشته و در آثار زموذگری به‌کار رفته بر درهای ابنیه تاریخی شهر کاشان به‌چشم می‌خورد.

۱-۱. روش تحقیق

ماهیت پژوهش حاضر، کاربردی و از نظر روش، توصیفی - تحلیلی است. شیوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی و روش تجزیه و تحلیل تحقیق، کمی و کیفی است. جامعه آماری تحقیق، شامل کوبه‌ها و گل‌میخ‌های درهای ابنیه تاریخی عصر قاجار در شهر کاشان است که در بافت قدیم شهر قرار دارند. برای ثبت تصاویر موردنیاز، نویسندگان در چندین مرحله اقدام به عکس‌برداری نموده‌اند. گردآوری اطلاعات از طریق خوانش منابع اسنادی، مصاحبه شفاهی و ثبت تصاویر از طریق دوربین و رسم تصاویر خطی از طریق نرم‌افزارهای اتوکد (Auto cad) و کورل (Corel) صورت گرفته است. با توجه به شرایط جوی و اجتماعی، تعدادی از این آثار به مرور زمان از بین رفته و یا مورد سرقت قرار گرفته‌اند. با این وجود سعی بر آن بود تا آثاری مورد مطالعه قرار گیرند که کامل و از حیث کیفیت زموذگری ممتاز باشند. بدین ترتیب، مجموعه نمونه‌های مستند و معتبر، محدود بوده و شامل ۲۷ در از بناهای مختلف عصر قاجار کاشان می‌شود که تماماً در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

۱-۲. پیشینه تحقیق

در میان تنوع منابعی که در مورد هنرهای فلزکاری به نگارش درآمده‌اند، کم‌تر آثاری را می‌توان یافت که به کوبه‌های ایرانی و گل‌میخ روی درها اشاره کرده و آن‌ها را از لحاظ ویژگی‌های فرمی، ساختاری و تزئینی مورد بررسی قرار داده باشند. با این حال می‌توان به تلاش قابل تقدیر بهداد و مجابی (۱۴۰۰) اشاره کرد که در مقاله‌ای تحت عنوان «تنوع طرح و نقش در کوبه‌های ابنیه تاریخی بافت سنتی شهر یزد» به بررسی فرم و تزئینات کوبه‌ها و تزئینات آن‌ها در مناطقی از شهر یزد که دارای بافت سنتی هستند، پرداخته‌اند. نواده ماهپیکر (۱۳۹۷) در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «مطالعه نقش و عملکرد کوبه در شهرهای اصفهان و تبریز از قاجار تا پهلوی»، کوبه‌ها را از لحاظ فرم، جنس، و عملکردهای آن در سطح شهرهای اصفهان و تبریز از دوره قاجار تا پهلوی مورد قیاس قرار داده است. عطارزاده و هوشیار (۱۳۹۶) در کتاب مجموعه هنر در تمدن اسلامی، به صنعت فلزکاری سرزمین‌های اسلامی اشاره کرده‌اند. مطهریان (۱۳۹۵) در کتاب آشنایی با هنر زموذگری، به یراق‌آلات فلزی به‌کار رفته بر درها و پنجره‌های ایران اشاره کرده و در چند فصل کوتاه به توضیح آن‌ها پرداخته است. توحیدی (۱۳۹۴) در کتابی تحت عنوان فن و هنر فلزکاری در ایران، به فلزکاری دوران تاریخی ایران و دوره‌های بعد از ورود اسلام می‌پردازد. مروتی شریف‌آبادی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه خود با عنوان «شناخت صنایع دستی به‌کار رفته در معماری سنتی دوره قاجار شهرستان اردکان (با معرفی خانه تقدیری)»، به هنرهایی که در عهد قاجار در یک خانه با معماری سنتی به‌کار رفته، اشاره کرده و اعتقاد دارد صنایع دستی در یک بنا به حفظ اعتقادات دینی و مذهبی کمک می‌کند و خود عاملی بر سازگاری با محیط پیرامون است. غلامی رکن‌آبادی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «نمادشناسی تصویری مار بر کوبه درها در هنر اسلامی»، به بررسی نقوش مار روی کوبه درها پرداخته و نقش کوبه را در تکرار نقش

نمادین مادر الهه و مار بیان کرده است. شیرین بیان (۱۳۸۸) در پایان نامه‌ای با عنوان «مطالعه عناصر تشکیل دهنده طراحی داخلی خانه‌های تاریخی کاشان» به‌طور خلاصه و جزئی به زموذگری و یراق روی درها پرداخته است. حقیقت (۱۴۰۰) در کتاب تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی از مانی تا کمال الملک، به شرح هنرهای سرزمین ایران از دوران باستان تا عصر قاجار می‌پردازد و جزییاتی از هنر فلزکاری دوره‌های مختلف را ارائه می‌دهد. با مروری بر این منابع، مبرهن است که پژوهش حاضر از این جهت که ویژگی‌های کاربردی و بصری آثار زموذگری را روی بخشی از آثار کمتر مطالعه شده ابنیة قاجاری در شهر کاشان مورد بررسی قرار می‌دهد، دارای نوآوری است.

۲. هنر زموذگری در کاشان عصر قاجار

هنر زموذگری یکی از شاخه‌های هنر فلزکاری است و «به بخشی از تولیدات آهنگران که به‌عنوان یراق آلات در و پنجره مورد استفاده قرار می‌گیرد "زُمود" اطلاق می‌شود؛ به‌عبارت دیگر "زموذگری" پیشه‌ای است که در آن الصاقات فلزی در و پنجره‌های سنتی و قدیمی ساخته می‌شود» (کیان ۱۳۸۰، ۱۰۸). این ساختن، حکایت از آن دارد که چلنگر و زموذگر، همواره در کنار هم به ساخت مشغول بوده‌اند. به‌عبارتی دیگر، «ساخت محصولات فلزی در هنر گذشته برعهده چلنگر بوده است که بستر اصلی یا همان فلز را آماده پذیرش نقش و نوشتار می‌نموده است و زموذگر با مهارت‌های خاص نوشتار و نقوش را بر روی فلز ایجاد می‌کرده است» (مهرنگار ۱۳۹۰، ۶۸). زمانی که چلنگر، آهن گداخته‌شده را از داخل کوره بیرون می‌آورد، برای شکل دهی به آن، از ضربات چکش بهره می‌برد. قطعه تولیدشده، زمخت و فاقد زیبایی است، قطعه به دست زموذگر سپرده می‌شود و او با فن و هنری که دارد، قطعه را شکل دهی می‌کند. «تفاوت چلنگر و زموذگر در تعریف کلامی، آن است که هردو در قالب یک رشته هستند با این تفاوت که زموذگر بخش هنری کار را برعهده داشته است» (همان، ۶۸)؛ با این‌وصف، گاهی تمام این مراحل در یک کارگاه و توسط یک شخص انجام می‌شده است. به این ترتیب که آهنگر علاوه بر شکل دهی کلی یراق، با مهارت به‌همراه ابزار مخصوص و دست‌ساز خود، آن‌ها را فرم‌دهی نهایی و تزیین می‌کرده است.

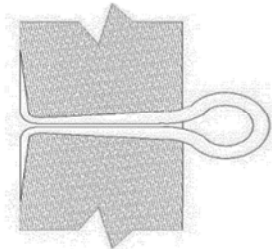
کاشان در عصر قاجار یکی از پویاترین شهرها و از مهم‌ترین مراکز فرهنگی - هنری ایران محسوب می‌شده که در ساخت ابنیة اعیانی و کاربرد هنرهای تزیینی و صناعی شهرت جهانی دارد. از آن جایی که معماری و فرهنگ عصر قاجار وابسته به یکدیگر بوده، در ابنیة کاشان هم با تفکیک کوبه‌های زنانه و مردانه مواجه هستیم که باعث می‌شده حریم خانواده حفظ شود. در آن دوره به علت نبود انواع ورق‌ها و پروفیل‌های فلزی، از متریال ساده نظیر چوب استفاده می‌شد و برای تقویت و تزیین، یراق فلزی به کار می‌رفت. آثار زموذگری موجود در درها و پنجره‌های چوبی ابنیة کاشان شامل: انواع پولکی، آبرویی^۱، چفت و زنجیر^۲، کوبه‌ها، دستگیره‌ها، روکلیدی^۳، پشت‌بند و شب‌بند، رکاب یا پاشنه^۴، انواع میخ‌ها و گل‌میخ‌ها، میخ زیر کوبه یا سندان^۵ و رزه است. با توجه به فقدان منابع کتابخانه‌ای جهت درک میزان کاربرد این هنر در ابنیة قاجاری کاشان، نیازمند مطالعات میدانی بودیم که در بخش بعد به آن پرداخته شده است.

۳. گونه‌شناسی آثار زموذگری نصب‌شده بر درهای ابنیة کاشان در عصر قاجار

گردآوری اطلاعات و شناسایی جامعه آماری با جستجو در بافت تاریخی شهر کاشان و با مصاحبه، مشاهده، عکسبرداری و برداشت از آثار، صورت گرفته است. مکان‌هایی که مورد بازدید قرار گرفتند شامل بازار کاشان، محله گذر سوربجان (سُرخ‌چی‌جون)، محله سلطان میراحمد (امیر احمد)، کوشک صفی، سیره‌فره، محله گریچه، محله پامانار، محله در باغ، گذر باباولی و گذر محتشم است. ابنیة متعدد مسکونی و عمومی نظیر سراها، کاروان‌سراها، تیمچه‌ها، مساجد و حمام‌های مختلفی بازدید شدند که در مجموع تعداد ۶۵ در منزل شخصی، ۲ در مسجد، ۵ در کاروانسرا، ۶ در تیمچه و ۲ در سرای قاجاری در شهر کاشان شناسایی گردیدند که متأسفانه به علت عدم رسیدگی به بعضی از این آثار، تعدادی از آن‌ها در معرض نابودی قرار دارند. در پژوهش حاضر، سعی بر آن بوده تا ممتازترین نمونه‌ها و آثار بدیع زموذگری مورد بررسی قرار گیرند، بدین ترتیب درهایی که یراق روی آن‌ها سرعت شده یا بافت چوبی در به‌قدری از بین رفته که قادر به خوانش بصری نیست، از جامعه آماری تحقیق حذف شدند و در نهایت تعداد ۲۷ نمونه، گزینش و مورد بررسی قرار گرفتند (جدول ۳). درواقع آنچه دلیل انتخاب این آثار بوده، سلامت فیزیکی در و یراق سالم روی آن است. در ادامه با استناد به تعاریفی که از هنر زموذگری ارائه شد، قصد داریم تا به بررسی کوبه‌ها، گل‌میخ‌ها، پولک زیر کوبه‌ها و پولک زیر گل‌میخ‌ها روی ۲۷ در منتخب این پژوهش بپردازیم.

۳-۱. کوبه

یکی از براق‌آلات مهم بر درهای ابنیه مسکونی، کوبه است و کاربرد آن خبرکردن اعضای داخل بنا از حضور فردی منتظر پشت در است. به عبارتی، «کوبه وسیله‌ای فلزی است که بر در خانه روی صفحه‌ای فلزی به نام پولک نصب می‌شود و با کوبیدن آن بر سندان‌ی که زیر آن تعبیه شده است می‌توان صاحب‌خانه را از وجود خود در پشت درب آگاه کرد» (کیان ۱۳۸۱، ۶۳). کوبه توسط «رِزه» یا در گویش عامیانه کاشان

تصویر ۱: نمای شماتیک شوله رزه) زمانی که داخل چوب فرو می‌رود (نگارندگان)

«شوله» به در متصل می‌شود. «رِزه» در واقع حلقه‌ای است که دو پایه میخ‌مانند دارد و زمانی که داخل مقطع چوب در یا پنجره فرو می‌رود، قسمتی از پایه‌های میخ‌مانند آن را برای جلوگیری از خارج شدن، از پشت خم می‌کنند (تصویر ۱). کوبه‌هایی که روی درها نصب می‌شوند، در اکثر موارد دو نوع هستند: کوبه مردانه و کوبه زنانه (تصویر ۲ الف و ب). چنین نقل شده است که در «اکثر قریب به اتفاق درب‌های ورودی فضاهای مسکونی دوره قاجار کوبه‌ای برای مردان با صدای بم و کوبه‌ای به صورت حلقه با صدای زیر برای زنان تعبیه می‌گردید که یکی از راه‌حل‌های ایجاد حریم و اعلام آمادگی میزبان در جهت رعایت دستورات شرع مقدس می‌باشد» (معماریان ۱۳۸۹، ۳۹۴). به این ترتیب که با برخورد کوبه مردانه با سندان‌ی که زیر آن نصب شده است (تصویر ۲ ج)، صدای بم

ایجاد می‌شود که نشان‌دهنده این است که شخص پشت در، مرد است و اگر کوبه زنانه به صدا درآید، از آن‌جا که صدای زیر را داراست، مشخص می‌کند که مخاطب پشت در، خانم است. جدا از کوبه مردانه و کوبه زنانه، کوبه‌هایی نیز وجود دارند که مخصوص ابنیه‌ای بوده‌اند که از اشخاص غریب در شهر، میزبانی می‌کرده‌اند. این مدل از کوبه‌ها را غریب‌کوب می‌گویند (تصویر ۲ د). این نوع کوبه، صدای خاصی ندارد ولی از لحاظ فرم کاملاً با دو کوبه دیگر متفاوت است. در گذشته اگر شخصی دیر هنگام به شهری وارد می‌شد و مکانی برای اسکان پیدا نمی‌کرد، می‌توانست به خانه‌هایی رجوع کند که این نوع کوبه را روی در خود دارند. از آن‌جا که این نوع کوبه در کاشان مشاهده نشد، از تعریف و بررسی اضافه آن خودداری می‌شود.

د) کوبه غریب‌کوب

ج) سندان زیر کوبه

ب) کوبه زنانه

الف) کوبه مردانه

تصویر ۲: تنوعی از کوبه‌ها و سندان زیر کوبه (نگارندگان)

الف) کوبه‌های مردانه

کوبه‌های مردانه در کاشان از لحاظ شکل، همانند مکعب مستطیل توپری هستند که روی سطح خود دارای خطوط متقاطع شعاعی و موازی است. بر بدنه این کوبه‌ها و سطح رویی، توسط سُمبه‌کوب نقاطی به صورت گودی به وجود آمده است. سنگینی این نوع کوبه باعث می‌شود تا با برخورد با سندان زیر خود صدای بمی ایجاد کند. «به‌مرور زمان باتوجه به گسترش خانه‌های یک مجموعه و استفاده ساکنین خانه‌ها از زیرزمین‌ها در تابستان، نیاز به درکوبی با صدای بم‌تر به وجود آمد. در نتیجه بر روی لت چوبی دیگر، متقارن با نوع حلقه‌ای، یک کوبه چکش‌ی دیگر نصب شد» (مهرنگار ۱۳۹۰، ۷۱). فرم کوبه‌های مردانه به چند دسته کلی تقسیم می‌شود:

(۱) این دسته از کوبه‌ها دارای مقطعی مستطیل شکل بدون هیچ‌گونه فرورفتگی و برجستگی بوده و تزئیناتی ساده را دارا هستند. این نوع کوبه‌ها بیش‌تر روی در خانه‌هایی از قشر ضعیف جامعه متصل هستند (تصویر ۳ الف).

(۲) نوع دیگر کوبه‌هایی هستند که مانند دسته اول دارای تزئینات ساده نظیر خطوط و اشکال هندسی ساده هستند. این نوع کوبه‌ها دارای فرورفتگی‌ها و برجستگی‌های خیلی کم و جزئی هستند و متعلق به خانه‌های قشر متوسط جامعه هستند (تصویر ۳ ب).

۳) این نوع کوبه‌ها در میانهٔ مقطع خود دارای فرورفتگی قابل لمسی هستند. این فرورفتگی گاهی حالتی محدب به صورت نیم‌دایره به سمت بالا (تصویر ۳ ج) و گاهی به صورت تخت (تصویر ۳ د) دارد. این گروه از کوبه‌ها متعلق به ابنیهٔ قشر متوسط جامعه هستند.

۴) هنگامی که این گروه از کوبه‌ها از نیم‌رخ نگریسته شوند، از لحاظ فرمی مانند چکمه به‌نظر می‌رسند. این نوع کوبه‌ها نسبت به سه دستهٔ قبلی سنگین‌تر هستند و دلیل آن حجیم‌تر شدن فرم در قسمت پایین کوبه است (تصویر ۳ هـ).

۵) گروهی دیگر از کوبه‌ها مشاهده شدند که دارای کم‌ترین فراوانی بودند. این گروه از کوبه‌ها روی در خانه‌هایی دیده شدند که دارای فضایی گسترده و از لحاظ اقتصادی جزء قشر ثروتمند جامعه بوده‌اند. از نمای نیم‌رخ، پایین‌ترین قسمت کوبه شبیه یک گل است و در مقطع کوبه، آثار سوهان‌کاری به‌وفور دیده می‌شود (تصویر ۳ ی).

الف) خانه بی‌نام   ب) خانه بروجردی‌ها   ج) حمام سلطان میراحمد   د) سرای هنر   هـ) خانه بروجردی‌ها   ی) خانه طباطبایی‌ها

تصویر ۳: انواع کوبه‌های مردانه بر درهای ابنیهٔ کاشان (نگارندگان)

ب) کوبه‌های زنانه

کوبه‌های زنانه در مقایسه با کوبه‌های مردانه سبک‌تر هستند و دارای زیبایی‌های بصری بیش‌تری نسبت به کوبه‌های مردانه هستند. در کاشان به کوبهٔ زنانه «حلقه» نیز می‌گویند. با برخورد حلقه با سندان زیر خود، صدای زیر و دلنوازی ایجاد می‌شود که بازگوکنندهٔ لطافت روحی و جسمی خانم‌ها است. در درهای ابنیهٔ عمومی مانند مساجد از کوبهٔ زنانه به‌عنوان حلقه‌ای برای بستن درها استفاده شده است. نمونه‌های منتخب کوبه‌های زنانه به دسته‌های زیر تقسیم می‌شوند:

۱) این دسته از کوبه‌ها که شبیه حلقه هستند به صورت بسیار ساده وجود دارند. این نوع کوبه از تزئینات خاصی برخوردار نیست و بیش‌تر شبیه به حلقه‌ای گرد هستند که جهت بستن در استفاده می‌شود و اگر دارای تزئینات باشد شامل خطوط ساده است (تصویر ۴ الف).

۲) مورد دیگر که در اکثر درها دیده شد، کوبه‌ای است که شبیه به قلب است. این نوع کوبه بیش‌ترین تعداد را در جامعه آماری به خود اختصاص داده است (تصویر ۴ ب).

۳) از دیگر کوبه‌هایی که مشاهده شد، کوبه‌ای بود که از لحاظ شکلی شبیه به اشک است. در واقع این نوع کوبه نسبت به دستهٔ قبلی، کشیدگی بیش‌تری دارد و گاهی در قسمت بالای خود از یک سری اضافات شبه‌جانوری و نمادین نظیر دو مرغ برخوردار است (تصویر ۴ ج).

۴) نوع دیگری از کوبه‌های زنانه مشاهده شد که در پایین‌ترین قسمت خود، دنباله‌ای شبیه به نوک پیکان دارند. این نوع کوبه نسبت به دو مدل قبلی، زیبایی بیش‌تری دارند و از لحاظ اندازه بزرگ‌تر و کشیده‌تر هستند (تصویر ۴ د).

۵) آخرین گروه، کوبه‌هایی هستند که در میان کوبه‌های زنانه در کاشان بسیار خاص و نمونه هستند. از این مدل کوبه‌ها کم‌تر از تعداد انگشتان یک دست دیده شد. این کوبه با توجه به سرهای اژدها مانندی که در دو جانب خود دارد به کوبهٔ اژدری^۶ نیز معروف است. این نوع از کوبه از لحاظ تکنیک ساخت و نقش، دارای ارزش و اهمیت بالایی است (تصویر ۴ هـ).

هـ) خانه طباطبایی ها

د) خانه بی نام

ج) خانه بروجدی ها

ب) خانه بی نام

الف) خانه بی نام

تصویر ۴: انواع کوبه‌های زنانه بر درهای ابنیه کاشان (نگارندگان)

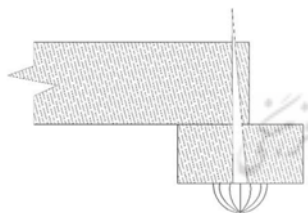
۲-۳. گل میخ

گل میخ نوعی میخ است که کلاهکی قارچی شکل و توخالی دارد. مطهریان می‌نویسد: «به تدریج و با گذشت زمان برای تزئین درهای چوبی به جای استفاده از روکش‌های فلزی از الصاقات حجمی به شکل گل میخ بر روی درها گسترش پیدا کرد. گل میخ‌ها که به شکل گل‌های چندپر یا "روزت" ساخته می‌شد برای تزئین در ردیف‌های مرتب با فواصل منظم بر روی درها و دروازه‌ها به کار گرفته می‌شد که علاوه بر نقوش زیبا، استحکام و مقاومت بیشتری به درها می‌بخشید» (مطهریان ۱۳۹۵، ۱۵). از لحاظ کاربردی و اندازه، گل میخ‌های ابنیه قاجاری کاشان متغیر هستند. گل میخ روی در چندین وظیفه دارد:

(۱) **اتصال و یکپارچه‌ساختن لنگه در:** در واقع، گل میخی که روی لنگه‌های در ورودی است وظیفه دارد تا تخته‌های هر لنگه در را به پشت‌بند چوبی‌ای که پشت در جهت یکپارچگی لنگه در استفاده می‌شود، اتصال دهد تا باعث استحکام و یکپارچگی شود. نحوه اتصال تخته در و پشت‌بندهای آن به صورت شماتیک در (تصویر ۵ الف)، نشان داده شده است. زمانی که گل میخ به در کوبیده می‌شود مقداری از پایه آن از قسمت پشت‌بند بیرون می‌ماند که آن را به سمت طرفین و موافق جهت طولی پشت‌بند می‌کوبند تا گل میخ تثبیت شود (تصویر ۵ ب).

پهنای
پهنای
پهنای

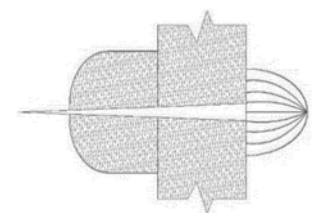
گونه‌شناسی آثار زمودگری
نصب‌شده بر درهای ورودی
ابنیه قاجاری کاشان، ۸۲-۶۵

ج) اتصال دماغه با لنگه در توسط گل میخ دماغه

ب) خم کردن پایه گل میخ از نمای پشت در

الف) اتصال تخته در و پشت‌بند آن با گل میخ

تصویر ۵: نمایی از اتصالات و یکپارچه‌ساختن لنگه در (نگارندگان)

(۲) **اتصال دماغه به لنگه در:** «دماغه، چوب نازکی است که بر روی درز میان لنگه‌ها کوبیده شده و به وسیله گل میخ به یک لنگه پیوسته است» (همان، ۳۳). برای این منظور از گل میخی استفاده می‌شود که نسبت به گل میخ‌های لنگه در کوچک‌تر است. لازم است گل میخ دماغه مقداری زاویه‌دار به در کوبیده شود؛ زیرا ممکن است از لنگه در بیرون بزند و مانع از این شود تا لنگه دیگر در به خوبی بسته شده و کارایی خود را از دست بدهد. مقدار اضافی پایه گل میخ روی لنگه در کوبیده می‌شود. در (تصویر ۵ ج)، نحوه اتصال دماغه در با لنگه در توسط گل میخ دماغه به صورت شماتیک نشان داده شده است. درهای ابنیه کاشان به نسبت ارتفاع دماغه، دارای تعدادی گل میخ دماغه هستند. از این حیث، ابنیه مسکونی دارای ۳ عدد گل میخ دماغه و ابنیه عمومی که دری با ارتفاع زیاد دارند، ۴ عدد گل میخ دماغه دارند.

(۳) **اتصال پاشنه فلزی به در:** از این گل میخ برای تثبیت پاشنه‌هایی که باعث باز و بسته‌شدن در می‌شود استفاده می‌شود (تصویر ۶).

ج) خانه طباطبایی‌ها

ب) خانه عامری‌ها

الف) خانه خواجه تاج‌الدین

تصویر ۶: اتصال پاشنه فلزی به در (نگارندگان)

برای زیبایی بصری گل‌میخ‌ها، روی سطح کلاhek آن‌ها شیارها و خطوطی ایجاد شده است؛ این خطوط به دو صورت مستقیم و پیچشی دیده می‌شوند. گروهی که دارای خطوط مارپیچی است از لحاظ جهت پیچش خط‌ها به دو دسته چپ‌گرد و راست‌گرد تقسیم می‌شود که در یک خمش نرمال به سمت مرکز کلاhek کشیده می‌شود (تصویر ۷). به عبارتی، «تجمع خطوط و سطوح از مرکز و گستردگی آن در اطراف تداعی گلی شکفته و باز را می‌کند» (مهرنگار ۱۳۹۰، ۷۸).

تصویر ۷: خطوط مستقیم و مارپیچ چپ‌گرد و راست‌گرد روی سطح کلاhek گل‌میخ (نگارندگان)

در نمونه‌های مورد بررسی، گل‌میخ‌ها از لحاظ تعداد خطوطی که روی کلاhek خود دارند نیز متفاوت هستند به نحوی که آن‌چه در این میان مشهود است، هرچه تعداد خطوط روی گل‌میخ بیشتر می‌شود، به زیبایی آن نیز افزوده می‌شود. گل‌میخ‌ها را از لحاظ برجستگی و فرم کلاhek می‌توان به پنج دسته تقسیم نمود که تعداد چهار دسته از آن‌ها کلاhek‌دار و یک دسته، کلاhek‌دار به همراه حاشیه و لبه‌ای دور کلاhek است. در ادامه به پنج دسته گل‌میخ مشاهده شده بر درها، اشاره می‌شود:

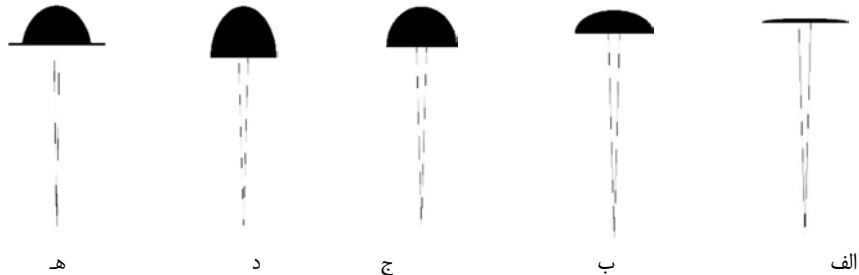
(۱) گل‌میخ با کلاhek کاملاً تخت: این نوع گل‌میخ از لحاظی شبیه به یک میخ ساده با سر بزرگ و تخت است و بیش‌تر روی در خانه‌هایی قرار دارد که شرایط مناسبی از لحاظ اقتصادی نداشته‌اند؛ در مواردی از این گل‌میخ برای اتصال پاشنه فلزی به در استفاده شده است (تصویر ۸ الف).

(۲) گل‌میخ با کلاhek نیمه‌محدب: این نوع از گل‌میخ‌ها نسبت به دسته اول دارای برآمدگی بیش‌تری در قسمت کلاhek هستند ولی همچنان از سادگی در فرم برخوردارند (تصویر ۸ ب).

(۳) گل‌میخ با کلاhek محدب: این نوع از گل‌میخ در جامعه آماری بیش‌ترین تعداد را دارا می‌باشد. حالت محدب آن باعث شده است تا روی در، نمود بیش‌تری داشته باشد (تصویر ۸ ج).

(۴) گل‌میخ با کلاhek کاملاً محدب: از نمونه‌های برجسته است که از لحاظ جنبه بصری و تکنیک ساخت، سرآمد سه دسته پیشین است. این نوع گل‌میخ به علت کلاhek کاملاً محدبی که دارد، به‌طور کامل روی در جلوه‌گری می‌کند. این نوع از گل‌میخ‌ها روی در خانه‌های متمولان و توانگران و همچنین تعدادی از کاروان‌سراها و تیمچه‌های بازار کاشان مشاهده می‌شود (تصویر ۸ د).

۵) گل میخ با کلاهک لبه‌دار: در تعداد کمی از درها نوعی گل میخ دیده می‌شود که لبه‌های کلاهک در پایین‌ترین قسمت آن، به صورت کنگره‌ای به بیرون گسترش داده شده‌اند. درهایی که دارای چنین گل میخی هستند، نیازی به پولک زیر گل میخ نداشته‌اند.

تصویر ۸: انواع گل میخ با کلاهک (نگارندگان)

۳-۳. پولک‌های روی در

پولک، نوعی یراق فلزی است که روی درها قرا می‌گیرد و از بیش‌ترین مقدار تنوع بهره می‌برد. این تنوع باعث شده تا هر در به نسبت درهای دیگر، زیبایی‌های منحصر به‌خود را دارا باشد. «پولک یا پلاک صفحه آهنی معمولاً مدوری است با سوراخی در وسط که به صورت زیرکار برای اجزای زموها مورد استفاده قرار می‌گیرد» (کیان ۱۳۸۰، ۱۱۳). اگر بخواهیم پولک‌هایی که روی درهای ورودی آثار منتخب قرار دارند را از یکدیگر تفکیک کنیم، به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱) پولکی که زیر کوبه قرار دارد. ۲) پولک‌هایی که زیر گل میخ‌ها نصب شده‌اند. ۳) پولکی که روی دماغه در قرار دارد. در جامعه آماری مورد بررسی، مشخص شد تعدادی از آثار به‌سرقت رفته‌اند که از نفیس‌ترین آن‌ها کوبه‌های حلقه‌ای است که بر در مسجد آقابزرگ کاشان نصب بوده‌اند (تصویر ۹ الف)؛ گاهی زیبایی و تزئیناتی نظیر قلم‌گیری و قلمزنی آثار، زیر لایه‌ای از رنگ مدفون شده است (تصویر ۹ ب)؛ در این میان، گاهی این تولیدات مورد بی‌مهری قرار گرفته و اجزای درها از بازار عتیقه‌فروش‌ها سر درآورده‌اند (تصویر ۹ ج).

ج) یراق فلزی درها در بازار کاشان

ب) مدفون شدن تزئینات پولک با لایه رنگ

الف) کوبه برنزی در مسجد آقابزرگ

تصویر ۹) پولک‌های روی در (نگارندگان)

الف) پولک‌های زیر کوبه و فرم آن‌ها

در میان پولک‌هایی که روی در ورودی قرار دارند، پولک زیر کوبه بزرگ‌ترین اندازه را داراست. این بزرگی اندازه، موجب شده تا بستر مناسبی برای خلق و ایجاد تکنیک‌های تزئینی نظیر قلمزنی، قلم‌گیری، شبکه‌بری و برجسته‌سازی فراهم شود. در کاشان به پولک زیر کوبه‌ها، سینی کوبه و صفحه کوبه نیز می‌گویند. در منازل مسکونی، هر در دارای دو پولک زیر کوبه در ارتفاع ۹۰ الی ۱۱۰ سانتی‌متری است که قرارگیری آن به صورت قرینه می‌باشد؛ به‌نحوی که یکی روی لنگه سمت راست و دیگری روی لنگه سمت چپ در نصب شده است. به گفته «حاجی مشکی» که یکی از قدیمی‌ها و از افراد باتجربه در زمینه اجناس عتیقه است، «در گذشته روی در خانه متمولان پولک‌هایی از جنس

مس هم وجود داشته است، اما در حال حاضر خیلی از این پولک‌ها به سرقت رفته است» (حاجی‌مشکی ۱۴۰۱). با این حال، پس از بررسی‌های صورت‌گرفته، دو نوع پولک مسی در بازار کاشان دیده شد. نمونه اول (تصویر ۱۰ الف) از لحاظ فیزیکی وضعیت مطلوبی ندارد و دچار فرسایش و پارگی شده است اما نقوش حاشیه و مرکز آن، با نقوش روی پولک دیگر (تصویر ۹ ب) یکسان است. نمونه دیگر که به صورت جُفت است، تزیینات قلمزنی دارد، ولی نکته‌ای که باید اشاره کرد این است که کوبه‌های کنونی روی این پولک‌ها، به دوره پهلوی تعلق دارند (تصویر ۱۰ ب). نمونه فاخری از پولک‌های فولادی، روی در خانه عامری‌ها نصب است که دارای فرم دایره‌ای و در حاشیه خود کنگره‌های ریز نیم‌دایره‌ای است. روی متن این پولک توسط تکنیک قلم‌گیری نقوش گیاهی گل پنج‌پر روی ساقه ایجاد شده است (تصویر ۱۰ ج و تصویر ۱۰ د).

د) پولک فولادی و کوبه زنانه با تزیینات قلم‌گیری، خانه عامری‌ها

ج) پولک فولادی و کوبه مردانه با تزیینات قلم‌گیری، خانه عامری‌ها

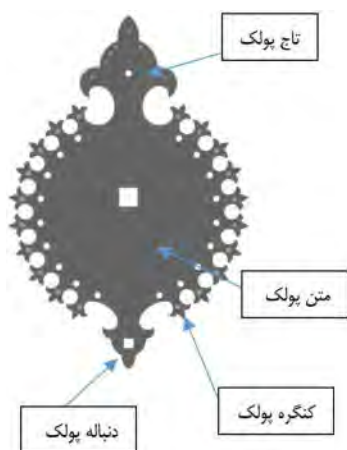

ب) پولک مسی با تزیینات قلمزنی، بازار کاشان

الف) پولک مسی با تزیینات قلمزنی و مشبک، بازار کاشان

تصویر ۱۰: پولک زیرکوبه‌ها (نگارندگان)

تصویر ۱۱: نمای شماتیک از پولک کوبه‌ای که دارای تاج و دنباله است (نگارندگان)

فرم کلی پولک زیر کوبه‌ها، به صورت دایره و بیضی شکل «و برخی اوقات به شکل شمشه، ترنج و ... است» (مطهریان ۱۳۹۵، ۶۳)؛ در بیش‌تر موارد دارای تاجی در قسمت بالا و گاهی دنباله‌ای در قسمت پایین متن پولک است که زیبایی خاصی به پولک زیر کوبه می‌دهد (تصویر ۱۱).

حاشیه پولک در اغلب موارد دارای کنگره^۷ است و بیش‌تر تزیینات در قسمت حاشیه انجام شده‌اند. این کنگره‌ها در حالت کلی به سه دسته تقسیم‌بندی می‌شوند: دسته اول دارای کنگره‌های نیم‌دایره‌ای هستند به این صورت که لبه‌های بیرونی متن پولک به‌طور زنجیروار و پیوسته از نیم‌دایره‌هایی تشکیل شده که در مرکز خود نقطه‌ای برجسته دارند (جدول ۱، ردیف‌های ۱-۹)، به‌نظر می‌رسد این نوع کنگره‌ها در برگرفته‌نماد تداوم و تکامل هستند و نقطه‌ای که در مرکز آن‌ها قرار دارد حاوی پیام گسترش و بسط از مرکز به بیرون است؛ اما این کنگره‌های نیم‌دایره‌ای می‌توانند بازگوکننده زمان نیز باشند زیرا دایره نماد زمان نیز هست، جایی که یک دایره قبل از آن که کامل شود و به پایان برسد، در

همان لحظه دایره‌ای دیگر در حال شکل‌گیری است و این چرخه به طور مداوم و پیوسته ادامه دارد. «دایره به عنوان یک شکل فراگیر، مانند یک مدار بسته، نماد حیات است، حمایتی مطمئن در محدوده خود» (شوالیه و گریبران ۱۳۸۲، ۱۷۴)؛ این نیم‌دایره‌ها، نشان‌دهنده روح و ذهن است، نیمه کامل، نیمه‌ای الهی که در حال تغییر از وجود انسان است. شکلی که هنوز کامل نشده و یک قسمت از آن قابل مشاهده و قسمتی دیگر نامرئی است. با این تفاسیر گاهی کنگره‌های نیم‌دایره‌ای شکل بازگوکننده گلبرگ‌های نمادین گل نیلوفر آبی (لوتوس) نیز هست. گروه دوم، پولک‌هایی هستند که دارای کنگره‌ای مثلثی و تیز در قسمت حاشیه متن پولک هستند (جدول ۱، ردیف‌های ۱۰-۱۵). این نوع کنگره، نمایانگر نماد خورشید است که در منطقه کاشان، برای اولین بار به صورت نقاشی روی آثار سفالین یافت شده است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: ظرف سفالی از سیلک کاشان،
۱۰۰۰ ق.م (عنبریزدی ۱۳۹۲، ۱۷)

گاهی با ایجاد شیارهایی ریز و پیوسته بر کناره‌های این نوع کنگره، جزئیات بیش‌تری از تابش خورشید بیان می‌شود (جدول ۱، ردیف ۱۴). در نمونه‌ای دیگر نوعی پولک دیده شد که به آن «پولک گردن غازی» می‌گویند. این نام‌گذاری به دلیل باریک‌بودن و درازی قسمت میانی بین متن و تاج پولک است. از آن‌جا که این قسمت از عرض باریک می‌شود، برای جلوگیری از شکستن و لهیدگی، این قسمت را قطورتر می‌سازند (جدول ۱، ردیف‌های ۱۵ و ۱۶). در نمونه‌های مورد بررسی، نوعی پولک با کنگره مثلی دیده شد که برخلاف سایر پولک‌ها، دارای متنی با فرم تخم‌مرغی است (جدول ۱، ردیف ۱۲).

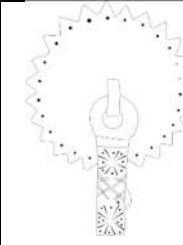
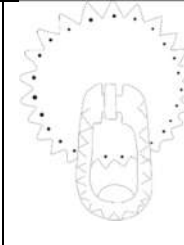
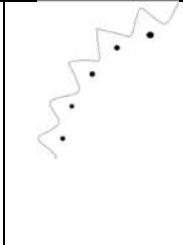
جدول ۱: فرم پولک‌ها با کنگره‌های متنوع (نگارندگان)

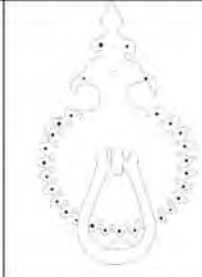
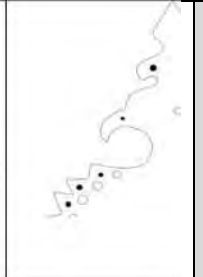

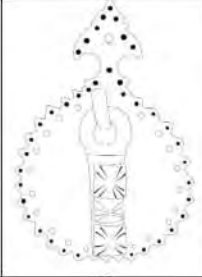
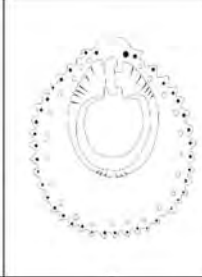

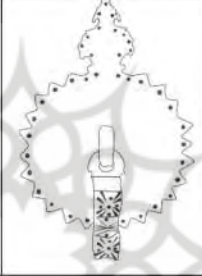

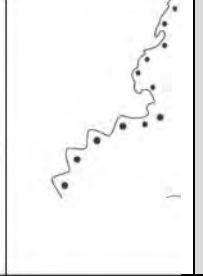

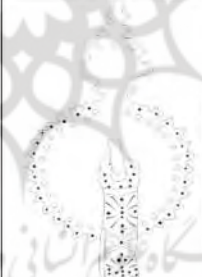

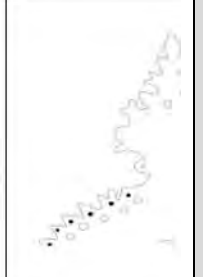

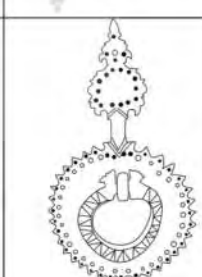
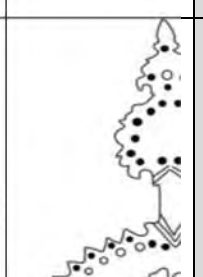
کنگره‌های نیم‌دایره‌ای

خانه حاج علی درودگر						۱
خانه تقوایی						۲
خانه بی‌نام						۳
خانه بی‌نام						۴

خانه بی نام						۵
خانه بی نام						۶
خانه بی نام						۷
هتل اطلسی						۸
خانه طباطبائی ها						۹

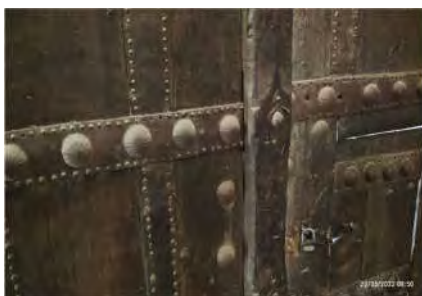
کنگره‌های مثلثی

مسجد آقا بزرگ						۱۰
---------------	---	---	---	--	---	----

کارگاه سستی تلفیق زرین						۱۱
خانه بی نام						۱۲
حمام سلطان میر احمد						۱۳
خانه بروجرودی ها						۱۴
بقعه خواجه تاج الدین						۱۵

(ب) پولک گل میخ

روی هر لنگه در، به تعداد گل میخ‌ها، پولک گل میخ وجود دارد. پولکی که زیر گل میخ درهای کوچک و مسکونی قرار دارد اگر روی در نباشد، در عملکرد در اختلالی ایجاد نمی‌کند، اما حضور آن روی در، باعث زیبایی و بیش‌تر به چشم آمدن گل میخ می‌شود. فرم کلی پولک گل میخ به صورت کاملاً دایره، سوراخی در مرکز و تزئیناتی در حاشیه است. بر درهایی که از لحاظ وزنی، سنگین و از ابعاد بالایی برخوردار هستند نظیر

تصویر ۱۳: تسمه فلزی زیر گل میخ (نگارندگان)

درهای کاروانسراها و تیمچه‌ها، برای یکپارچه‌سازی چوب‌های در، جلوگیری از تاب برداشتن و افزایش مقاومت آن، زیر گل میخ‌ها یک تسمه فلزی قرار می‌دهند، به نحوی که این تسمه به صورت یکپارچه زیر تمام گل میخ‌های آن ردیف قرار می‌گیرد (تصویر ۱۳).

با این تفاسیر این گونه می‌توان اذعان داشت که پولک زیر گل میخ در برگیرنده حالات نمادین خورشید، نیلوفر آبی و تداعی کننده گل لاله نیز هست؛ در جدول (۲) منتخبی از فرم‌ها و تنوع پولک گل میخ‌ها نشان داده شده است. نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که به علت قرارگیری گل میخ‌ها روی پولک در تصاویر

اصلی از پولک‌ها، در ترسیم خطی از نمایش دادن گل میخ‌ها خودداری شده تا جزئیات اثر بهتر نشان داده شود. در جامعه آماری، هشت نوع پولک زیر گل میخ مشاهده شد. گروه اول دارای کنگره‌های کوچک نیم‌دایره‌ای است که در قسمت حاشیه توسط تکنیک شبکه‌بری و ایجاد اشکال منفی و مثبت، باعث به وجود آمدن حاشیه‌ای به شکل سربند لاله‌ای به طور پیوسته شده است (نمونه ۱). گروه دوم دارای کنگره‌های صنوبری است (نمونه ۲). در گروه سوم، پولک‌های با کنگره‌های تیز و مثلثی جای دارند. این کنگره با یک انحنای ملایم از رأس مثلث به سمت داخل کشیده می‌شود (نمونه ۳). گروه چهارم پولک‌هایی هستند که دارای کنگره‌های مثلثی هستند (نمونه ۴). گروه پنجم دارای کنگره‌هایی شبیه به سربند لاله‌ای است (نمونه ۵). گروه ششم، دارای کنگره‌هایی به صورت نیم‌دایره و یا نیم‌بیضی است. این گروه، تداعی کننده نماد نیلوفر آبی نیز هست (نمونه ۶). گروه بعدی شامل پولک‌هایی است که از لحاظ ظاهری به گروه چهارم شبیه است اما در قسمت کنگره، دارای سمبه‌نشان و برجستگی است (نمونه ۷)؛ در گروه آخر، پولک‌هایی قرار دارند که کنگره آن‌ها و سوراخی که زیر کنگره‌ها و در قسمت حاشیه وجود دارد، شکلی مانند سربند لاله‌ای دارد (نمونه ۸). از میان گروه‌های بالا، نمونه‌های منتخب ۴ و ۷ از بیش‌ترین فراوانی برخوردار هستند.

جدول ۲: فرم و تنوع پولک گل میخ‌ها (نگارندگان)

نمونه منتخب ۴	نمونه منتخب ۳	نمونه منتخب ۲	نمونه منتخب ۱
 خانه بی‌نام	 کاروانسرای بخشی	 خانه بی‌نام	 خانه طباطبایی‌ها
نمونه منتخب ۸	نمونه منتخب ۷	نمونه منتخب ۱۶	نمونه منتخب ۵
 خانه پروجردی‌ها	 کتابخانه ضرابی	 خانه بی‌نام	 هتل سوریجان

۴. تحلیل یافته‌ها

مروری بر یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هر در، بازگوکننده چهار فاکتور مهم در ساخت یراق فلزی است: (۱) مهارت و ذوق هنری زموذگر که زیبایی آثار تا حدود زیادی به این امر وابسته است. (۲) موقعیت مکانی بنا که به نسبت موقعیتی که در سطح محله و بافت شهری دارد، جایگاه متفاوتی را داراست؛ کاروانسراها، تیمچه‌ها و سراها به دلیل جایگاه اقتصادی آن‌ها در بازار، دارای یراق‌هایی بزرگ‌تر و دارای استحکام بیش‌تری نسبت به بناهای مسکونی هستند. مساجد از آن‌جا که به امور مذهبی و دینی تعلق دارند، در محله‌های اصلی شهر قرار دارند و یراق بارزشی روی آن‌ها نصب شده است. (۳) اعتبار مالک بنا از لحاظ موقعیت اجتماعی، فاکتور بعدی است. اماکن عمومی مانند بازار که شامل کاروانسراها، تیمچه‌ها و سراها هستند، با قشری از تاجران ارتباط دارند که از لحاظ اقتصادی در بین اقشار جامعه، شناخته‌شده بودند؛ این اشخاص با توجه به جایگاه خویش، در تلاش برای امنیت و آسودگی تجارت بوده و از باکیفیت‌ترین یراق‌ها برای استحکام درها استفاده کرده‌اند. مساجد در بیش‌تر موارد، وقف شخصی بلندپایه یا فردی نیکوکار هستند و برای استفاده عمومی ساخته شده‌اند. در این صورت، شخص واقف یا سازنده از یراق باکیفیتی استفاده می‌کند. میزان و اعتبار مالک بنا از لحاظ موقعیت اجتماعی، با خانه‌های مسکونی و شخصی نیز ارتباط می‌یابد. صاحب ملک می‌تواند یک تاجر فرش باشد و از یراق باکیفیتی استفاده کند یا یک کارگر ساده که یراق نصب‌شده بر در خانه‌اش به ساده‌ترین شکل ممکن باشد. (۴) نوع کاربری بنا، آخرین فاکتور دارای اهمیت است. کاروانسراها، تیمچه‌ها و سراها محل خرید و فروش هستند و کاروان‌های مختلف برای معامله وارد بازار می‌شوند. حجم زیاد کاروان‌ها باعث می‌شود درها عریض‌تر و دارای ارتفاع بیش‌تری باشند. همین امر سبب می‌شود درها به انواع یراق‌های فولادی مسلح شوند تا علاوه بر استحکام آن، بر امنیت آن در برابر سارقان بیفزایند. منازل مسکونی نسبت به اماکن تجاری، دارای درهای کوچک‌تر و یراق‌آلاتی با تزیینات بیش‌تر هستند. کوبه‌هایی که روی در خانه‌ها جهت اطلاع‌رسانی اهالی خانه نصب شده است، در اماکن عمومی مانند کاروانسراها و ... وجود ندارد. در مساجد، کوبه‌ها به صورت حلقه و جهت بستن در استفاده می‌شوند و جنس آن‌ها بیش‌تر از برنز است.

یراق‌هایی که در جامعه آماری دیده شدند با شیوه‌های مختلفی مانند قلم‌گیری، قلمزنی، شبکه‌بری، برجسته‌سازی و سوهان‌کاری تزیین شده‌اند. قلم‌گیری، روشی برای ایجاد نقوش روی سطوح فلزی است. زمانی که طرح اولیه به صورت خطی روی یراق پیاده شد، استادکار با استفاده از قلم قلم‌گیر از سطح فلز براده‌برداری می‌کند. با این کار، جای خطوط به صورت عمقی خالی می‌شود و نقش ایجاد می‌شود (تصویر ۱۰ ج و د). قلم‌زنی یکی دیگر از شیوه‌های تزیین است که بیش‌تر برای فلزاتی نرم مانند مس استفاده می‌شود. به این طریق که ابتدا جهت جلوگیری از ایجاد صدای ناهنجار ضربات چکش و قلم، فلز را بر لایه‌ای از قیر می‌چسبانند، سپس طرح را روی آن پیاده می‌کنند و با استفاده از قلم قلم‌زنی که دارای اشکال متفاوتی است، سطح فلز را نقش‌اندازی می‌کنند و در پایان با گرم‌دادن به قیر و فلز، آن‌ها را از یکدیگر جدا می‌سازند (تصویر ۱۰ ب). یکی دیگر از شیوه‌های تزیین، شبکه‌بری است. این عمل در پولک زیر کوبه‌ها صورت می‌گیرد و نحوه کار به این صورت است که طرح‌ها توسط قلم تیزبر یا اره، بریده شده و شبکه‌ای از اشکال گوناگون به‌وجود می‌آید (تصویر ۹ ب). برجسته‌سازی و سوهان‌کاری، در بیش‌تر نمونه‌های مورد بررسی دیده شد. برجسته‌سازی عملی است که سطح آثار توسط ابزار مخصوصی به نام «سمبه» برجسته می‌شود و عمل سوهان‌کاری، شکل‌دهی به یراق‌ها توسط ابزار سوهان است.

در معماری قاجار کاشان با درهایی مواجه می‌شویم که در کنار استفاده از مواد و مصالح بومی ساده در ساخت آن‌ها، همواره دارای قاموسی ارزشمند هستند. درهای ورودی خانه‌های مسکونی اصولاً از دو لنگه تشکیل شده‌اند که نخست لنگه سمت راست و سپس لنگه دیگر باز می‌شود. در مکان‌های عمومی نظیر سراها و تیمچه‌ها، مساجد و ابنیه مذهبی، بیش‌تر شامل تزییناتی نظیر منبت‌کاری و فلزکاری روی سطح در است و در مواردی این آثار با نقوس هندسی تزیین شده‌اند. ابنیه عمومی مانند مساجد، بیش‌تر ساعات روز به روی عموم باز بوده‌اند و در این درها، کوبه‌ها نقش دستگیره را برای بستن در ایفا می‌کرده‌اند و هر دو دستگیره، متقارن و شبیه به یکدیگر بوده‌اند. به‌طور کلی، بین درهای ابنیه مسکونی و ابنیه عمومی تفاوت‌هایی وجود دارد که از مهم‌ترین آن‌ها ابعاد درها، تزیینات و کیفیت ساخت یراق روی درها و هم‌چنین نوع چوب به‌کار رفته در ساخت آن است. اکثر درهای کاشان از چوب‌های بومی منطقه نظیر گردو، توت و چنار ساخته شده‌اند و گاهی هر لنگه در به صورت «تخته یکپارچه»^{۱۰} تهیه شده است. در جدول (۳)، تصاویر درهای منتخب به همراه موقعیت مکانی، نوع کاربری بنا، نوع فلز ساخت یراق، فرم و تعداد و نوع یراق فلزی مورد استفاده نشان داده شده است.

جدول ۳: گونه‌شناسی آثار زمودگری کاشان عصر قاجار (نگارندگان)

توضیحات	نمونه منتخب ۱	نمونه منتخب ۲	نمونه منتخب ۳	نمونه منتخب ۴
تصویر نمونه				
مکان و کاربری بنا جنس فلز پیراق آلات فرم گل میخ تعداد گل میخ فرم و کنگره پولک پولک گل میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه	بازار کاشان، سرای غفاریور؛ سرا فولادی محدب و نیمه‌محدب ۵۶ عدد تسمه‌ای ۶ عدد تسمه‌ای ندارد ندارد ندارد ندارد	بازار کاشان، سرای گرمک؛ سرا فولادی محدب و نیمه‌محدب ۶۰ عدد کنگره مثلثی با انحنای ملایم ۵۰ عدد ندارد ندارد حلقه‌ای	بازار کاشان، کاروانسرای نو؛ کاروانسرا فولادی محدب و نیمه‌محدب ۵۶ عدد تسمه‌ای ۶ عدد تسمه‌ای ندارد ندارد ندارد ندارد	بازار کاشان، تیمچه نو؛ تیمچه فولادی نیمه‌محدب و تخت ۵۸ عدد ندارد ندارد ندارد ندارد
توضیحات	نمونه منتخب ۵	نمونه منتخب ۶	نمونه منتخب ۷	نمونه منتخب ۸
تصویر نمونه				
مکان و کاربری بنا جنس فلز پیراق آلات فرم گل میخ تعداد گل میخ فرم و کنگره پولک پولک گل میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه	بازار کاشان، کاروانسرای قمی‌ها؛ کاروانسرا فولادی تخت ۳۳ عدد تسمه‌ای ۶ عدد تسمه‌ای دایره‌ای بدون کنگره ۲ عدد حلقه‌ای ندارد	بازار کاشان، کاروانسرای نراقی‌ها؛ کاروانسرا فولادی محدب ۴۸ عدد تسمه‌ای ۶ عدد تسمه‌ای ندارد ندارد ندارد	بازار کاشان، کاروانسرای آب‌انبار؛ کاروانسرا فولادی محدب ۴۰ عدد تسمه‌ای ۸ عدد تسمه‌ای ندارد ندارد ندارد حلقه‌ای	بازار کاشان، تیمچه زرکش‌ها؛ تیمچه فولادی تخت ۲۴ عدد ندارد ندارد ندارد ندارد
توضیحات	نمونه منتخب ۹	نمونه منتخب ۱۰	نمونه منتخب ۱۱	نمونه منتخب ۱۲
تصویر نمونه				
مکان و کاربری بنا جنس فلز پیراق آلات فرم گل میخ تعداد گل میخ فرم و کنگره پولک پولک گل میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه	بازار کاشان، کاروانسرای بخشی؛ کاروانسرا فولادی کاملاً محدب ۶۶ عدد کنگره مثلثی با انحنای ملایم ۵۶ عدد به صورت مدور و کنگره لاله‌ای ندارد به صورت حلقه	بازار کاشان، تیمچه امین‌الدوله؛ در شمالی، تیمچه فولادی کاملاً محدب ۶۰ عدد کنگره‌های مثلثی ۶۰ عدد ندارد ندارد قلبی شکل	بازار کاشان، تیمچه امین‌الدوله؛ در جنوبی، تیمچه فولادی کاملاً محدب ۵۲ عدد کنگره‌های مثلثی ۴۷ عدد ندارد ندارد ندارد	بازار کاشان، مسجد تهریزی‌ها؛ مسجد گل‌میخ‌ها فولادی، کوبه برنزی محدب ۳ عدد کنگره‌های مثلثی ۱ عدد به صورت تریج کشیده کوبه‌های مردانه و زنانه مشابه بوده‌اند و یکی از آن‌ها سرقت شده است.

نمونه منتخب ۱۶	نمونه منتخب ۱۵	نمونه منتخب ۱۴	نمونه منتخب ۱۳	توضیحات
				تصویر نمونه
محلہ مسجد آقابزرگ، خانہ تقوایی؛ مسکونی فولادی محدب ۲۴ عدد ندارد ندارد تاجدار، کنگره‌های نیم‌دایره دارای برجستگی در میانه قلبی‌شکل	گذر باباولی، خانہ مختاری؛ مسکونی فولادی نیمه‌محدب ۲۴ عدد ندارد ندارد مفقود یا سرقت‌شده مفقود یا سرقت‌شده مفقود یا سرقت‌شده	گذر پانخل، محلہ در باغ، کتابخانہ ضرابی، امروزہ کتابخانہ فولادی محدب ۲۱ عدد کنگرہ مثلثی با انحنای ملایم تاجدار، کنگرہ‌های مثلثی مفقود یا سرقت‌شده مفقود یا سرقت‌شده	گذر پانخل، محلہ در باغ، خانہ حاج علی درودگر؛ مسکونی فولادی محدب ۲۸ عدد ندارد تاجدار، کنگرہ‌های نیم‌دایره دارای فرورفتگی در میانه قلبی‌شکل	مکان و کاربری بنا جنس فلز براق آلات فرم گل‌میخ تعداد گل‌میخ فرم و کنگرہ پولک پولک گل‌میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه
نمونه منتخب ۲۰	نمونه منتخب ۱۹	نمونه منتخب ۱۸	نمونه منتخب ۱۷	توضیحات
				تصویر نمونه
خیابان فاضل نراقی، خانہ ناشناس؛ ۲ مسکونی فولادی نیمه‌محدب ۲۶ عدد ندارد - دایره‌ای، دارای تزیینات قلم‌گیری چکمه‌ای قلبی‌شکل	محلہ کوشک صفی، خانہ قوام؛ مسکونی فولادی محدب ۲۴ عدد ندارد - سرقت‌شده سرقت‌شده سرقت‌شده	محلہ مسجد آقابزرگ، خانہ درویش؛ مسکونی فولادی محدب ۲۴ عدد دایره، کنگرہ صنوبری ۲۴ عدد تاجدار، کنگرہ صنوبری سرقت‌شده سرقت‌شده قلبی‌شکل	محلہ مسجد آقابزرگ، خانہ ناشناس؛ ۱ مسکونی فولادی محدب ۲۵ عدد ندارد ندارد تاجدار، کنگرہ‌های نیم‌دایره فرمی شبیه به چکمه قلبی‌شکل	مکان و کاربری بنا جنس فلز براق آلات فرم گل‌میخ تعداد گل‌میخ فرم و کنگرہ پولک پولک گل‌میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه
نمونه منتخب ۲۴	نمونه منتخب ۲۳	نمونه منتخب ۲۲	نمونه منتخب ۲۱	توضیحات
				تصویر نمونه
محلہ سلطان میراحمد، خانہ بروجردی؛ مسکونی فولادی محدب ۱۹ عدد مدور، کنگرہ صنوبری ۱۹ عدد تاجدار، کنگرہ‌های مثلثی دارای برجستگی در میانه	محلہ برفره، ناشناس؛ ۲ مسکونی فولادی محدب ۲۶ عدد ندارد - تاجدار، کنگرہ‌های نیم‌دایره دارای برجستگی در میانه قلبی‌شکل	گذر باباولی، خانہ کریمی؛ مسکونی فولادی محدب و تخت ۲۰ عدد ندارد - سرقت‌شده سرقت‌شده سرقت‌شده	گذر باباولی، خانہ احتشام؛ مسکونی فولادی محدب ۲۳ عدد مدور، کنگرہ نیم‌دایره‌ای ۲۳ عدد تاجدار، کنگرہ نیم‌دایره سرقت‌شده سرقت‌شده	مکان و کاربری بنا جنس فلز براق آلات فرم گل‌میخ تعداد گل‌میخ فرم و کنگرہ پولک پولک گل‌میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه

توضیحات	نمونه منتخب ۲۵	نمونه منتخب ۲۶	نمونه منتخب ۲۷
تصویر نمونه			
مکان و کاربری بنا جنس فلز پیراق آلات فرم گل میخ تعداد گل میخ فرم و کنگره پولک پولک گل میخ پولک زیر کوبه کوبه مردانه کوبه زنانه	خیابان علوی، محله سلطان میراحمد، خانه باکوچی؛ مسکونی فولادی محدب ۲۶ عدد مدور، کنگره مثلثی ۱۹ عدد تاجدار، کنگره مثلثی سرقت شده قلبی شکل	خیابان علوی، محله سلطان میراحمد، خانه طباطبایی ها، ضلع شمالی؛ مسکونی فولادی محدب ۲۶ عدد مدور، کنگره نیم دایره ای و مثلثی ۲۳ عدد تاجدار، دنباله دار، کنگره دایره فاخر، دارای نیمرخ گل مانند فاخر، کوبه ازدری	قلبی شکل خیابان علوی، محله سلطان میراحمد، خانه طباطبایی ها، ضلع شرقی؛ مسکونی فولادی محدب ۲۴ عدد مدور، کنگره نیم دایره ای ۲۴ عدد تاجدار، دنباله دار، کنگره دایره فاخر، دارای نیمرخ گل مانند فاخر، کوبه ازدری

۵. نتیجه گیری

در آثار زموذگری ابنیه قاجاری کاشان، کم تر اثری را می توان یافت که مشابه آثار دیگر باشد. این گوناگونی در طرح، نشان از نبوغ و دانش استادکار در زمینه ساخت دارد. شیوه های قلم گیری، قلم زنی، شبکه بری، برجسته سازی، سوهان کاری و اسیدکاری از فنون تزیینی روی آثار زموذگری هستند. آنچه مشاهده شد، در واقع باقی مانده های این هنر-صنعت روی درهای بافت قدیم شهر است زیرا بسیاری از آثار فاخر، سرقت یا مفقود شده اند و در چندین مورد نیز پیراق آلات، الحاقی هستند؛ به این صورت که یک در به طور کامل از بین رفته و پیراق آن را روی در دیگری سوار کرده اند. در این بررسی مشخص شد کوبه های روی در ابنیه مسکونی و کاروانسراها از جنس فولاد (نمونه های ۱-۱۰ در جدول ۳) و در مقابل، حلقه و کوبه اماکن مذهبی (نمونه ۱۱ در جدول ۳) از جنس برنز است. حضور نقوش نمادین خورشید، گل نیلوفر آبی، غنچه های گل لاله، نقوش اسلیمی و جانوری روی آثار، بازگوکننده این مورد است که بسیاری از نقوش از هنرهای تجسمی وارد شده و الهام گرفته از فرهنگ و هنر آن روزگار است. نوع پیراق روی درها از لحاظ بزرگی و کوچکی، پرکاری و سادگی، و جنس فلز آن بازگوکننده هویت آن بنا است. در کاروانسراها، تیمچه ها و سراها به علت رفت و آمد افراد بیش تر و سهولت ورود قافله ها و کاروانیان، نسبت به در سایر بناها عریض تر، قطورتر و رفیع تر بوده و از مقاومت بیش تری برخوردار است. در ابنیه مسکونی به سه طبقه قشر ضعیف، متوسط و ثروتمند تقسیم می شود و تعداد گل میخ های کل ردیف های روی در، همواره عددی زوج است. اما باید در نظر داشت که در جامعه آماری تحقیق، گل میخ بعضی از درها به سرقت رفته یا به نحوی دیگر از میان رفته و این عدد زوج به فرد تغییر کرده است (نمونه های منتخب ۵، ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۲۰ و ۲۳ در جدول ۳).

مجموعه آثار
هنرهای ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صنایع ایران
سال پنجم، شماره ۲، پیاپی ۹
پاییز و زمستان ۱۴۰۱

پی نوشتها

۱. پولکی که بر پیشانی چهارچوب به صورت افقی نصب می شود، ابرویی نام دارد. ابرویی در واقع مانند یک تریچ کشیده است که در دو سمت سرتریچ آن، سوراخی جهت نصب شوله چفت و زنجیر قرار دارد.
۲. چفت ها برای بستن و قفل نمودن استفاده می شوند. در مکان هایی که نسبت فاصله چهارچوب و لنگه های در زیاد است، از چفت و زنجیر استفاده می کنند.
۳. روکلیدی نوعی پولک است که دارای سوراخی شبیه به فرم کلید در است و نشان دهنده مکان بازکردن در توسط کلید است.
۴. رکاب یا پاشنه، قطعه ای فولادی است که زیر لنگه در نصب می شود و در، روی آن ها باز و بسته می شود (مطهریان ۱۳۹۵، ۵۷).
۵. سندان، میخی است که زیر کوبه قرار دارد.
۶. در آثار فلزی و سایر هنرها، نقشی وجود دارد که مانند نیمرخ اژدهایی است که دهان خود را باز کرده است و به دهان ازدری معروف است.
۷. در بیرونی ترین قسمت یک شیء دندانهایی وجود دارد که کنگره خوانده می شوند. این دندانها اشکال گوناگونی دارند.
۸. هر لنگه از یک در را لته می گویند.

۹. به دری با ابعاد کوچک که داخل یک لنگه در بزرگتر واقع شده و برای عبور فرد است، نفرو می‌گویند.
۱۰. تخته یکپارچه، چوبی است که هیچ‌گونه فاصله و شکافی ندارد و مقطعی برش خورده از تنه درخت قطور (گاه تا یک متر مربع) است.

منابع

۱. بهداد، حمید، و سید علی مجابی. ۱۴۰۰. «تنوع طرح و نقش در کوبه‌های ابنیه‌ی تاریخی بافت سنتی شهر یزد». نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. ش. ۳: ۵۱-۶۴.
۲. تامسن، منصور. ۱۳۹۴. کارگاه طراحی نقوش سنتی (۱). تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۳. توحیدی، فائق. ۱۳۹۴. فن و هنر فلزکاری در ایران. تهران: انتشارات سمت.
۴. حاج‌مشکی [مشکی، حاج علی]. ۱۴۰۱. «هنر زموذگری در کاشان». مصاحبه شفاهی توسط محمدجابر جاری‌پور در محل بازار سنتی کاشان، گالری حاج‌مشکی.
۵. حقیقت، عبدالرفیع. ۱۳۸۴. تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی از کهن‌ترین زمان تاریخی تا پایان دوره قاجاریه از مانی تا کمال‌الملک. سمنان: انتشارات کومش.
۶. شوالیه، ژان، و آن‌گریبان. ۱۳۸۲. فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضاییلی. تهران: انتشارات جیهون.
۷. شیرین‌بیان، محبوبه. ۱۳۸۸. «مطالعه عناصر تشکیل‌دهنده طراحی داخلی خانه‌های تاریخی کاشان». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.
۸. عطارزاده، عبدالکریم، و مهران هوشیار. ۱۳۹۶. مجموعه هنر در تمدن اسلامی. تهران: انتشارات سمت.
۹. عنبری یزدی، فائزه. ۱۳۹۲. هندسه نقوش (۱). تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۰. غلامی رکن‌آبادی، زهره. ۱۳۹۰. «نمادشناسی تصویری مار بر کوبه درها در هنر اسلامی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشکده هنر، دانشگاه هنر اصفهان.
۱۱. کیان، مریم. ۱۳۸۰. «هنر زموذگری، نمونه‌هایی از کاشان». مجله معمار. ش. ۱۵: ۱۰۸-۱۱۴.
۱۲. کیان، مریم. ۱۳۸۱. «چلنگری در هنرهای سنتی». نشریه کتاب ماه هنر. ش. ۴۵-۴۶: ۶۲-۶۶.
۱۳. مروتی شریف‌آبادی، صفیه. ۱۳۹۲. «شناخت صنایع‌دستی به‌کار رفته در معماری سنتی دوره‌ی قاجار شهرستان اردکان (با معرفی خانه تقدیری)». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه علم و هنر.
۱۴. مطهریان، سیماسادات. ۱۳۹۵. آشنایی با هنر زموذگری. تهران: انتشارات ذهن فرزام.
۱۵. معماریان، غلامحسین. ۱۳۸۹. سیری در مبانی نظری معماری. تهران: سروش دانش.
۱۶. مهرنگار، منصور. ۱۳۹۰. «بررسی جلوه‌های نمادین (نوشتر و نقش) بر پهنه در خانه‌های یزد». نشریه کتاب ماه هنر. ش. ۱۵۹: ۶۴-۸۱.
۱۷. نواده ماه‌پیکر، فرشته. ۱۳۹۷. «مطالعه نقش و عملکرد کوبه در شهرهای اصفهان و تبریز از قاجار تا پهلوی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. پردیس خودگردان فارابی، دانشگاه هنر.